מתוך ספרו: מועדי יהודה וישראל, מרכז שפירא תשס"ד, עמ' 283-308

הרב יהודה זולדן

זכר למחצית השקל ויישוב ארץ ישראל

א. קריאת פרשת שקלים
ב. נתינת מחצית השקל לצדקה
ג. מנהג אשכנז: שלוש מחציות מטבע מקומי
ד. מנהג ספרד - שווי מחצית שקל
ה. ייעוד תרומת זכר למחצית השקל
ו. תרומת מחצית השקל בזמן הבית מהגלויות
ז. זכר מחצית השקל כצדקה
ח. זכר למחצית השקל לבנין הארץ ולצרכי הכלל

א. קריאת פרשת שקלים

במשנה בשקלים א, א, ג:

> באחד באדר משמיעין על השקלים ועל הכלאים בחמשה עשר בו קורין את המגילה בכרכין.... בחמשה עשר בו שולחנות היו יושבין במדינה בעשרים וחמשה ישבו במקדש.

לפנינו שתי פעולות: השמעה – הכרזה על הבאת השקלים בר"ח אדר, וגבייתם החל מט"ו באדר - פורים.

הצורך בשקלים חדשים מוסבר בירושלמי שקלים א, א:

> ולמה באחד באדר כדי שיביאו ישראל את שקליהן בעונתן ותיתרם תרומת הלשכה מן החדשה בזמנה באחד בניסן.

הירושלמי שם מאריך להסביר מדוע דוקא בחודש ניסן מתחילים מתרומה חדשה. מה היו מכריזים? ממשיך הירושלמי ואומר: "מהו משמעין? רב הונא אמר מכריזין היך מה דאת אמר ויתנו קול ביהודה ובירושלם". הכרזה סתמית שנועדה להזכיר את הבאת השקלים למקדש. לא קריאה של פסוקים מסוימים.

במשנה במגילה ג, ד נאמר:

> ראש חדש אדר שחל להיות בשבת קורין בפרשת שקלים חל להיות בתוך השבת מקדימין לשערב ומפסיקין לשבת אחרת.

בתוספתא במגילה ג, א נאמר עוד:

> ראש חדש אדר שחל להיות בשבת קורין פרשת שקלים ומפטירין פרשת שקלים שביהוידע הכהן.

בגמ' במגילה כט ע"ב מובאת מחלוקת מה קוראים בפרשת שקלים. רב סובר "צו את בני ישראל" (במדבר כח, ב), ושמואל סובר: "כי תשא" (שמות ל, יב). הגמ' דנה שם באריכות במחלוקתם.[1]

הקריאה להביא שקלים נזכרת במקום נוסף. בגמ' במגילה יג ע"ב (מסכת סופרים פרק כא הלכה ב; ילקוט שמעוני אסתר רמז תתרנד) נאמר:

> אמר ריש לקיש: גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שעתיד המן לשקול שקלים על ישראל, לפיכך הקדים שקליהן לשקליו. והיינו דתנן: באחד באדר משמיעין על השקלים.

בירושלמי במגילה א, ה נאמרת דרשה דומה גם כן בשם ר' שמעון בן לקיש:

> רבי לוי בשם רבי שמעון בן לקיש צפה הקב"ה שהמן הרשע עתיד לשקול כספו על ישר' אמ' מוטב שיקדים כספן של בני לכספו של אותו הרשע לפיכך מקדימין וקורין בפרשת שקלים.

---

[1] ראה: הרב יעקב בצלאל ז'ולטי, "מצות מחצית השקל", קובץ המועדים, ירושלים תשס"ב, עמ' רפא – רפח; הרב אלתר הילביץ', חקרי זמנים, ירושלים תשל"ז, עמ' שכט – שמו.

ההבדל בין הדרשות הוא בסיומות. בבבלי: "והיינו דתנן באחד באדר **משמיעין** על השקלים" (המשנה בשקלים), בירושלמי: "לפיכך מקדימין **וקורין** בפרשת שקלים" (המשנה במגילה).

המהרש"א במגילה יג ע"ב מסביר שדרשה זו מסבירה מדוע דוקא באחד באדר משמיעים או קוראים להביא שקלים, אך אין היא מציעה הסבר אחר מדוע מביאים שקלים.

מכל מקום מתוך סוגית הגמ' עולה שישנה זהות בין קריאת פרשת שקלים לבין ההכרזה על השקלים. כך פירש רש"י את המשנה: "קורין בפרשת שקלים - להודיע שיביאו שקליהם באדר, כדי שיקריבו באחד בניסן מתרומה חדשה, כדאמרינן בגמרא".

אך הרמב"ם לא קישר בין המשניות. הרמב"ם בהלכות תפילה ונשיאת כפים יג, כ כותב: "ראש חדש אדר שחל להיות בשבת קורין בפרשת שקלים ומפטירין ביהוידע הכהן", ובהלכות שקלים א, ח-ט כותב:

> השקלים אינן נוהגין אלא בפני הבית, ובזמן שבית המקדש קיים נותנין את השקלים בין בארץ ישראל בין בחוצה לארץ, ובזמן שהוא חרב אפילו בארץ ישראל אין נוהגין.
>
> באחד באדר משמיעין על השקלים כדי שיכין כל אחד ואחד מחצית השקל שלו, ויהיה עתיד ליתן, בחמשה עשר בו ישבו השולחנים בכל מדינה ומדינה ותובעין בנחת כל מי שיתן להם יקבלו ממנו ומי שלא נתן אין כופין אותו ליתן, בחמשה ועשרים בו ישבו במקדש לגבות, ומכאן ואילך כופין את מי שלא נתן עד שיתן, וכל מי שלא יתן ממשכנין אותו ולוקחין עבוטו בעל כרחו ואפילו כסותו.

ניתן להבין מדבריו שאין זהות בין ההכרזה הסתמית להביא שקלים למקדש, לבין הקריאה בפרשת שקלים. יתכן שלפי הרמב"ם ההכרזה על השקלים היתה בזמן הבית, ואילו לאחר החורבן תקנו קריאת פרשת שקלים. כך כותב המאירי במגילה שם:

> שכבר ידעת שבאחד באדר משמיעין על השקלים כדי שיכינו כולם שקליהן באחד בניסן ...ועכשו הוא אומר שעושין לה השמעה אחרת והיא קריאת פרשת שקלים.

לפי המאירי קריאת פרשת שקלים כיום היא זכר להכרזה על השקלים.[2] כך גם הרב דוד אבודרהם, בספר אבודרהם ארבע פרשיות:

> וטעם ארבע פרשיות אלו השלש מהם זכר לזמן שבית המקדש קיים והם פרשת שקלים ופרשת פרה אדומה ופרשת החדש. לפי שבאחד באדר משמיעין על השקלים (שקלים פ"א). שהתורה אמרה זאת עולת חדש בחדשו לחדשי השנה (במדבר יח, יד) ומפי השמועה למדו שמר"ח ר"ל. ואמר בחדשו כלומר חדש והבא לי קרבן מתרומת שקלים חדשים.

יתכן שזו כונת הרמב"ם שלא זיהה בין ההכרזה במקדש לבין קריאת פרשת שקלים כיום, וזאת מפני שתקנת קריאת פרשת שקלים היא זכר להכרזה.

ב. נתינת מחצית השקל לצדקה

משחרב המקדש אין לשם מה לגבות מחצית השקל. כדברי המשנה בשקלים ח, ח: "השקלים והבכורים אין נוהגין אלא בפני הבית". ואם בכל זאת הקדיש, ממשיכה המשנה: "המקדיש שקלים ובכורים הרי זה קדש. רבי שמעון אומר: האומר בכורים קדש, אינן קדש". מחלוקת התנאים היא באשר לביכורים, אך הם מסכימים שהמקדיש שקלים, שקליו קדש.

---

[2] הצעה כזו להבנת הסוגיה הציע גם הרב שלמה כהן, שו"ת בנין שלמה א סי' נד בשם אחיו, וכפי הנראה לא הכיר את דברי המאירי הללו שכבר קדמו. כך גם בספר התקנות בישראל ב עמ' קעד. ראה עוד: שאול חנה קוק, "שקלים בזמן הזה", עיונים ומחקים, ירושלים תשי"ט, חלק א, עמ' 43-48; אפרים בצלאל הלבני, "פרשת שקלים ופרשת פרה, אימתי?" , סידרא, טז (תש"ס), עמ' 17-19.

לא מצינו במקורות התנאים והאמוראים שנהגו לגבות מעות כזכר למצות נתינת השקלים שהיתה במקדש. הצדקה הניתנת לעניים בפורים קרואה בלשון התנאים בלשון המגילה: "מתנות לאביונים" (אסתר ט, כב; משנה מגילה א, ג-ד), ובלשון האמוראים: "מעות פורים" (ירושלמי מגילה א, ד) או: "מעות של פורים" (עבודה זרה יז ע"ב), או: "מגבת פורים" (בבא מציעא עח ע"ב), או: "מצוות פורים" (ירושלמי מגילה א, ד),[3] ומכל מקום לא בשם שקלים.[4]

הפעם הראשונה בו נמצא שיש לתת מטבעות בהקשר של מצות מחצית השקל, נמצא במסכת סופרים פרק כא הלכה ג כתוב:

> וצריכין כל ישראל לתת שקליהן לפני שבת זכור, ואסור לומר עליהם לשם כופר, אלא לשם נדבה. וצריכין להספיק מים ומזון לאחיהם העניים, משום קולבון, ומשום מתנות לאביונים. ויש שמספיקין לחם ויין, ויש שמספיקין לחם ודגים, מכל מקום לא יפחות משתי מתנות, אפילו חיטין ופולין.

מסכת סופרים שחוברה כנראה בתחילת תקופת הגאונים בארץ ישראל (מאה ז' –ח'), קורא לנדבה זו שקלים. לא נאמר דבר על מחצית שקל, וכן לא נאמר שנתינה זו היא זכר למחצית השקל. הקשר למחצית השקל הוא באזהרה שלא לומר על מטבעות אלו שהם כופר, דהינו מצות נתינת שקלים. עוד נאמר שיש לתת לעניים את השקלים הללו: "משום קולבון ומשום מתנות לעניים". קולבון זהו מטבע שהיו מוסיפיו בעת נתינת מחצית השקל (משנה שקלים א, ו – ז).

בספר חוקי התורה, בית תלמוד שנה א (מופיע בגנזי הגאונים, בבא בתרא פרק השותפין ולא יחפור, ירושלים תשנ"ה, עמ' רסא), נמצא תקנה הקשורה למחצית השקל. במסגרת תקנות שתוקנו "בהסכמת הגאונים על אודות התורה להכין אותה ולסעדה להרבותה בישראל וביהודה", נאמר כך:

> חק רביעי, לגבות מכל ישראל י"ב פשיטים בשנה לעבודת המדרש, במקום מחצית השקל שהיו אבותינו מביאין לעבודת בית המקדש ולצורך הקרבנות. כן אנחנו חייבין להביא נדבה לעזרת המדרש מדי שנה בשנה לפרנס התלמידים ולפרוע הרבנים והמתרגמנים ולקנות ספרים.

החובה השנתית לתת כסף להחזקת לומדי תורה, היא תחליף למצות מחצית השקל. לא נאמר שנתינה זו היא זכר למחצית השקל, אלא משהו במקום. החובה לתת מטבעות אילו לא קשורה לפורים, אלא חובה שיש לקימה פעם בשנה.

מתשובה אחרת בתקופת הגאונים, ניתן ללמוד גם כן שנהגו לקרוא למטבעות אלו שקלים, וגם שם יוצא המשיב נגד הנהגה זו. כך מופיע בתשובות הגאונים מזרח ומערב סימן מ (אוצר הגאונים מגילה סימן מ):

> מה שמכריזים במקומכם על השקלים, לא יפה הם עושים שקוראים אותם שקלים ונאסרו איסור הנאה שכיון שקראו להם שקלים תפסום בהקדש ואסורה לעניים.

ושם בסימן מה:

> שאע"פ שאמרו גובים בו ביום, לא שקלים אלא צדקה בעלמא.

---

[3] הרמב"ן בבבא מציעא עח ע"ב מביא את דברי הירושלמי הללו וגורס: "מעות פורים".

[4] גם הראשונים קוראים בדרך כלל לצדקה זו: "מעות פורים". ר"ף למגילה א, ב; רא"ש מגילה א, א; רמב"ן לבבא מציעא עח ע"ב; ספר האורה חלק א' [סז] הלכות מגילה ופורים ד"ה מגלה נקראת; רמב"ם מגילה ב, טז; ספר אור זרוע ח"ב - הלכות מגילה סימן שסז; ספר כלבו סימן מה, ועוד. כך העיר גם הרב יששכר תמר, עלי תמר, מגילה עמ' כב- כג. בדברינו הבאים נעזרנו רבות בסקירתו שם על התפתחות המנהג אשכנז בנתינת ג' חצאי מטבעות זכר למחצית השקל. ראה עוד: הרב ישראל יהודה לוין, "מנהג נתינת מחצית השקל בערב פורים", אוריתא, יא (תשנ"א), עמ' קמז-קמח. מאמר מקיף וכולל על מנהג זכר למחצית השקל, ראה: הרב גדליה אבערלאנדער, "מנהג נתינת מחצית השקל בתענית אסתר", אור ישראל, לא (אדר שני תשס"ג), עמ' קע- קצג. מאמרי זה בגירסתו המקוצרת, פורסם לראשונה, בחוברת: אמונת עיתך, 52 (אדר א- ב תשס"ג) , עמ' 19-29, במקביל לפירסום מאמרו של הרב גדלי' אבערלאנדער. בעריכה המחודשת לספר זה, נעזרנו בו רבות.

מדבריו ניתן להבין שהיו מכריזים על השקלים גם לאחר החורבן. הוא איננו עוסק בקריאת פרשת שקלים, אלא הכרזה על השקלים, דבר שהכל מסכימים שהיה נהוג רק בזמן המקדש. גם כאן לא מדובר על מחצית שקל, ועל זכר לה, כנראה הכוונה בהכרזה היתה לעורר על מצות צדקה לעניים, כנראה בפורים, ולצדקה זו קראו שקלים. המשיב טוען שמאחר והיו מכריזים על מעות אילו כשקלים, הציבור היה קורא להם בשם זה, ואז הם נתפסו בקדושה (כדברי התנאים במשנה בשקלים ח, ח).

התייחסות רחבה ונוספת בתקופת הגאונים לשאלת המקדיש שקלים בזמן הזה נמצא בסדר רב עמרם גאון סדר פורים ד"ה ולמה קורין:

> ולמה קורין פרשת שקלים בר"ח אדר, שזמן שקלים בר"ח אדר הוא. כמה ששנינו באחד באדר משמיעין על השקלים ועל הכלאים. אבל בזמן הזה אין נוהגין, שכך שנינו (משנה שקלים ח, ח): "השקלים והבכורים אין נוהגין אלא בפני הבית". דכתיב ולקחת את כסף הכפורים מאת בני ישראל ונתת אותו על עבודת אהל מועד. בזמן שאין אוהל מועד אין נוהגין. ואמרו חכמים (בבא בתרא ט ע"א): "אמר רבי אלעזר בזמן שבית המקדש קיים אדם שוקל ומתכפר לו". מכלל שאין שוקלין אלא בזמן שביהמ"ק קיים, **ואם שקל בזמן הזה** כיון שקרא עליהם שם שקלים **תפשן הקדש ואין להן פדיון**. ואין יכול לתנם לעניים, שכך שנינו (משנה שקלים ח, ח): "המקדיש שקלים ובכורים ה"ז קודש. ר' שמעון אומר האומר בכורים קודש אינן קודש". ועד כאן לא נחלק ר' שמעון על החכמים אלא בבכורים, **אבל בשקלים מודה להם שהן קודש. והואיל והן קודש אסור לתנם לעניים.** מאי תקנתם, יוליך לים המלח. כמו שאמרנו (יומא סו ע"א): "אין מקדישין ואין מעריכין ואין מחרימין בזמן הזה, ואם הקדיש והעריך והחרים בהמה או כסות או כלים ירקבו, מעות וכלי מתכות יוליך לים המלח".

רב עמרם גאון איננו מזכיר הכרזה או נתינה של שקלים, אלא מבהיר בהרחבה שאין מצוה זו נוהגת אחר החורבן. יתכן שדבריו אילו מתייחסים גם כן לנוהג קריאת שם שקלים על מטבעות בזמן הזה, דבר אותו הוא שולל.

ההנחה בדברי רב עמרם היא שהכל מסכימים שהמקדיש שקלים בזמן הזה הרי הם קדש, היא על פי פשוטה של משנה, אך בתלמוד ירושלמי שקלים ח, ד: "הא שקלים קדשו? רבי שמעון בן יהודה אמר משם רבי שמעון בין אילו ובין אילו לא קדשו". זאת אומרת שהמחלוקת בין חכמים ור' שמעון היא גם ביחס לשקלים. לא רק זאת בסוף אותה סוגיה בירושלמי נאמר: "רב המנונא ורב אדא בר אהבה בשם רב הלכה כר' שמעון". האם הכונה כר' שמעון שבמשנה, הסובר שבכורים לא קדשו ושקלים התקדשו? האם כר' שמעון המובא ע"י ר' שמעון בן יהודה שביכורים ושקלים לא קדשו? או כדברי ר' שמעון בן יהודה עצמו? רב עמרם יסביר שהכונה שהלכה כר' שמעון כפי שהוא מובא במשנה, ורק המקדיש ביכורים אינו קדוש אך המקדיש שקלים נתפסת בהם קדושה, ולכן הזהירם מלעשות כן.[5]

גם הרמב"ם דן בשאלת הקדשת שקלים לאחר החורבן. כך כתב הרמב"ם בהלכות שקלים א, ח:

> השקלים אינן נוהגין אלא בפני הבית, ובזמן שבית המקדש קיים נותנין את השקלים בין בארץ ישראל בין בחוצה לארץ, ובזמן שהוא חרב אפילו בארץ ישראל אין נוהגין.

---

[5] הגר"א בליקוטיו שם כותב שהכונה כר' שמעון המובא ע"י ר' שמעון בן יהודה, ומכאן שגם שקלים לא נתפסים בקדושה בזמן הזה. הרב ש"ח קוק, "שקלים בזמן הזה", עיונים ומחקים, ירושלים תשי"ט, חלק א, עמ' 43-48 טוען שהמובא במסכת סופרים משקף את מנהג ארץ ישראל, וכפי שהוא מובא בירושלמי, ולפיו אין כל בעיה בקריאת שם שקלים לתרומה גם לאחר החורבן. גאוני בבל התנגדו למנהג זה מפני שלא הכירו את דברי הירושלמי או שהתנגדו לו. אך למרות התנגדות הגאונים התפשט המנהג בארצות הגולה, וכדי לצאת ידי כל הדעות חידש הרמ"א אח"כ את הביטוי זכר למחצית השקל. על דבריו יש להעיר, שהן במסכת סופרים והן בגאונים לא נזכר שהיו תורמים מטבעות זכר למחצית השקל. הדיון הוא האם ניתן לקרוא לתרומה הניתנת לצדקה בשם שקלים.

לפי הרמב"ם אין נוהגין להפריש מטבעות למחצית השקל, אך מה באשר למי שהקדיש שקלים בזמן הזה? הרמב"ם בהלכות ערכין ו, טז, הכריע במחלוקת התנאים במשנה בשקלים ח, ח באופן הבא:

> המקדיש שקלו לבדק הבית הרי זו קדש, הקדיש בכורים לבדק הבית אינן קדש.

הרמב"ם לומד שמחלוקת התנאים במשנה היא בזמן שבית המקדש קיים, והחידוש הוא שלמרות שהוא ייעד את המטבעות לבדק הבית ולא לשם קרבנות, בכל זאת חלה עליהם קדושה. כך פירש הרמב"ם גם בפירושו למשנה בשקלים שם. משנה זו לפיו איננה עוסקת במקדיש שקלים לאחר החורבן. ניתן להבין שהרמב"ם יסבור שמאחר ואין נוהגת מצות שקלים בזמן הזה, ממילא אין על משמעות להקדשת המטבעות למצוה זו לאחר החורבן. אך ניתן להבין גם אחרת. כשם שהמקדיש ביכורים בזמן הבית שלא למטרה היעודה, הרי זה קדש, כך גם אם הקדיש שלא בזמן המיועד הרי זה קדש. מכל מקום דעתו של הרמב"ם בשאלת המקדיש שקלים בזמן הזה איננה ברורה דיה, אם כי הוא כותב בבירור שאין מצות מחצית השקל נוהגת לאחר החורבן.

ג. מנהג אשכנז - שלוש מחציות מטבע מקומי

המנהג ליתן שלוש מטבעות כמחצית השקל בהקשר לפורים, נמצא אצל רבינו אפרים מבונא (מגנצא):

> אנו נוהגין לגבות במקום שיש עיר מכל אדם חשוב הבא לעיר מראש חדש אדר גובין ג' מחציות ממנו עד פורים, שכך קבלה ומסורת היא בידינו מאבות שהם נותנים מחצית השקל.[6]

הרב שמשון בן צדוק (גרמניה, מאה י"ג – י"ד, תלמיד המהר"ם מרוטנבורג),[7] בספר תשב"ץ קטן סימן קעב – קעג כותב:

> ומה שנותנים ג' מחצאות בפורים זהו **רמז לשקל** דכתיב בפרשת כי תשא ג' פעמים מחצית השקל.[8] ובמקום שאין מנין (=צ"ל עניים)[9] יכול לעכב לעצמו מעות פורים שלו וליתנו במקום שירצה.[10]

הרשב"ץ מעיד על מנהג, בו נתנו ג' מחציות מטבע למעות פורים, ומנמק את הדבר בשל העובדה שבפרשת שקלים נאמר שלוש פעמים הביטוי "מחצית השקל" (שמות ל, יג [שתי פעמים], טו). על מעות פורים שהם המתנות לאביונים הנזכרים במגילה אותם יש לתת לעניים בפורים, נוסף עוד ענין והוא זכר למצות מחצית השקל, ושוויו הוא ג' מחציות המטבע הנהוג באותו מקום. זאת על אף שבמקדש היו נותנים רק מחצית שקל אחת, ורק במדבר נתנו ג' מחציות השקל. הגר"א מצא שלישיות של תרומות במשכן ובמקדש, והם משמשים מקור למנהג זה.[11] בירושלמי שקלים א, א נאמר:

---

[6] דבריו מובאים במבוא ל'ערוגת הבשם' מהדורת אורבך, ח"ד עמ' 45.

[7] מנהג זה מופיע במנהגי המהר"ם מרוטנבורג, מהדורת אלפנביין, ד"צ בני ברק תשנ"ט, עמ' 74.

[8] רמז אחר מפסוקי מצות מחצית השקל, להנהגת זכר למחצית השקל, מביא הרב שלמה כהן, שו"ת בנין שלמה, וילנא תרמ"ט, סימן נד בשם אחיו. בתורה נאמר במצות מחצית השקל: "והיה לבני ישראל לזכרון לפני ה' לכפר על נפשותיכם" (שמות ל: טז), וכשאין מקדש יש לעשות זכר.

[9] באליהו רבה, שו"ע או"ח סימן תרצד ס"ק ד, כותב שיש להשאיר את הגירסה: "מנין". אך בברכי יוסף, בשיורי ברכה שם ס"ק א חולק עליו וכותב שאדרבה יש לתקן את הגירסא וצ"ל עניים.

[10] הפעם הראשונה בו נזכר נתינת מעות, בהקשר למחצית השקל הוא בתשובת הרב יצחק בן משה אור זרוע, (אוסטריה מאה י"ב), המצטט תשובה של הרב רבי אליעזר מביה"ם להרב רבי יהודה חסיד זצ"ל בדבר שכירות החזנים ונתינת חוקים. וכך כתוב בספר אור זרוע ח"א - הלכות שליח ציבור סימן קיג: "ותקנו להם שמחת תורה ומגבת פורים לעטרת מקדש מעט כנגד מחצית השקל לעבודת בית יוצרנו כדי שלא להכביד על הצבור שאין ידם משגת ליתן שכר החזנים בבת אחת". אך נראה שאין כונתו שהיו גובים מטבעות זכר למחצית השקל. אלא כונתו שכשם שבזמן המקדש היו נותנים מחצית השקל לצורך התמידין, כך כיום את מגבת פורים נותנים לצרכי הציבור. אך לא היו גובים אז מטבעות זכר למחצית השקל, זאת בניגוד להבנתו של הרב יששכר טייכטל, שו"ת משנה שכיר סימן רל שלמד מכאן: "הרי בפירוש דמנהג זה ליתן מחצית השקל היה עוד בימי ר' אליעזר מביה"ם", אלא כהערת המהדיר- בנו של המחבר, וכהבנתנו.

[11] הרב ברוך רקובר, ברכת אליהו או"ח חלק י עמ' רכב כותב שבספר מעשה רב מובא שהגר"א היה נותן מחצית מטבע אחת. לפיו, הגר"א בביאוריו לשו"ע מסביר את מקורות השו"ע, אך הוא עצמו סבר אחרת. הרב אליהו דוד

רבי חגי בשם רבי שמואל בר נחמן: שלש תרומות נאמרו בפרשה הזאת - תרומת אדנים ותרומת שקלים ותרומת המשכן. 'דבר אל בני ישראל ויקחו לי תרומה' זו תרומת אדנים. 'מאת כל איש אשר ידבנו לבו תקחו את תרומתי' זו תרומת שקלים. 'וזאת התרומה אשר תקחו מאתם' זו תרומת המשכן. תרומת המשכן למשכן מה שירצו יעשו. תרומת שקלים לקרבן מה שירצו יעשו כדי שתהא יד כולן שווה. תרומת אדנים לאדנים. [12]

הגר"א מצין מקור נוסף מהאמור בירושלמי שקלים ב, ג:

'והעמדנו עלינו מצות לתת שלישית השקל בשנה לעבודת בית אלהינו' (נחמיה י, לג) ר' חלקיה בשם ר' אחא מיכן שאדם צריך לשלש שקלו שקלו שלשה פעמים.

מנהג זה מובא גם בהגהות מרדכי במגילה סימן תשעז (אשכנז, מאה י"ג):

ומה שנותנין ג' מחציות לפורים משום דכתיב בפרשת כי תשא ג' פעמים מחצית השקל, ובמקום שאין עניים יכול לעכב מעות פורים שלו לעצמן וליתנן במקום שירצה.[13]

מנהג זה התפתח באשכנז, והוא נזכר אח"כ אצל ר' יצחק אייזיק טירנא, (אוסטריה, מאה י"ד - ט"ו) בספר המנהגים, פורים:

ונותנין כל אחד ג' מחציות, אפילו ילדים למעות פורים נגד מטבע ווינער[14] וחולקין [אותו] לעניים.

מדובר אם כן על מעות פורים הניתנים לעניים כצדקה, אך החידוש הוא בסכום ובמשמעותו. שלוש מחציות של המטבע הנהוג במקום,[15] וזאת "רמז לשקל" היינו זכר למחצית השקל.

כך מופיע גם בספר תניא רבתי סי' לח:

אבל בזמן הזה אין נוהגין שקלים שבזמן הזה אין מקדישין וכו' ואלו שנוהגין אינן כשקלים אלא כמתנות לאביונים.[16]

אצל הרב יעקב מולין, המהרי"ל, בן דורו של ר' יצחק איזיק טירנא, מצינו הפרדה בין מטבע שנועדה למחצית השקל, לבין מעות פורים, אם כי בדבריו הוא מערב את הלכותיהם. כך כתב בספר מהרי"ל (מנהגים) הלכות פורים, ד, ו:[17]

[מחצית השקל ומעות פורים] במנחה כשהולכים לבה"כ נותנין מחצית השקל ומעות פורים.

[מחצית השקל] ואמר מהר"י סג"ל דכל בן עשרים שנה ומעלה חייב במחצית השקל, והוא ל"ד הלי"ש וסימן והדל לא ימעיט ממחצית השקל (שמות ל, טו). במגנצא הוא עולה לשוה ג' פהמוש.

[מעות פורים] והנותן שקלו צריך גם כן ליתן מעות פורים שהם ג' מחציות המדינה. ...מעות פורים כל מקום שיש שם מטבע קבוע נוטלין ג' מחצית מאותה מטבע ונותנים אותה למעות פורים ולא מחצית של מטבע אחרת.

רבינוביץ', האדר"ת, בתוך: הרב יצחק דדון, מגילת אסתר - הנשקפה כמו שחר, ירושלים תשס"ג, עמ' שט, כותב שנותנים מטבעות ששוים פחות משווי מחצית השקל, מפני שכך לא תתפס קדושה במטבעות, שהרי להלכה פוסק הרמב"ם בהלכות שקלים א, א שאין לתת מקצת ממחצית השקל. זו הסיבה לפיו אין מקפידים לומר שעושים זאת לזכרון, וכן מכאן שאין ליתן ג' חצאי מטבעות כדברי הגר"א לעיל. בכיוון הפוך כותב הרב שאול חנה קוק, "מנהג שלוש מחציות בפורים", עיונים ומחקרים, ירושלים תשי"ט, חלק א, עמ' 41-42 המשער שהנהיגו שלוש מטבעות כדי שהדבר לא יתפרש כקריאת שם למטבע מחצית השקל, מאחר שבמקדש נתנו מחצית אחת ולא שלוש.

[12] ראה את הסברו של הרב ישששכר תמר (לעיל הע' 4).

[13] ראה מרדכי השלם, מהדורת רבינוביץ', ירושלים תשנ"ז, עמ' ח אות מה והע' 70.

[14] על חישוב סכום מטבע זה ראה בדרכי משה או"ח סימן תרצד.

[15] כך מצוטט הדבר בהגהות של ספר מהרי"ל (מנהגים) הלכות פורים ד"ה [ו] הג"ה: "מעות פורים כל מקום שיש שם מטבע קבוע נוטלין ג' מחצית מאותה מטבע ונותנים אותה למעות פורים ולא מחצית של מטבע אחרת".

[16] על מחברו של ספר תניא רבתי, ראה: י"צ פיינטוך, "תניא רבתי", סיני, פ (תשל"ז), עמ' יד – כה; הנ"ל, מסורות ונוסחאות בתלמוד, רמת גן תשמ"ה, עמ' 65-76.

[17] אנו הפרדנו את המשפטים ובסוגרים מרובעות כתבנו את נושא המשפט.

מחצית השקל זהו סכום שכל בן עשרים שנה ומעלה חייב לתת. הוא מעריך את שוויו במטבע הנהוגה במקומו (מחצית השקל שווה לשלוש מטבעות שבמקומו, לא חצאי מטבעות). **מעות פורים** שווים הוא ג' חצאי מטבעות שבאותו מקום. הם לא נראים כקשורים למחצית השקל, ולא נאמר מדוע יש לתת ג' חצאים של מטבע. את המעות היו נותנים במנחה של ערב פורים.

בלקט יושר חלק א (או"ח) עמוד קנז ענין ב, מצוטטת תשובת המהרי"ל רק באשר מחצית השקל:

> וז"ל תשוב' שא' מהרי"ל ז"ל ...נוהגין בג' מחציות. טוב לתן מחציות כי כן כתוב בספרים מחציות. מ"מ מי שאין לו מחציות יתן פשיט' כי קלא הוא דלא פסיק, שזה הפשיט' בניאושטט היו מחציות מחמת שהקיסר יר"ה רוצה לפסול הפשי'. אנשים מיוחדים ברינוס נותנין בתענית אסתר מחצית השקל שהם ל"ד בינגר העלר. והסימן 'הד"ל לא ימעיט' שהם בפדואה, ובכל מדינת בניזיא, ט"ו מעט יותר.

החלוקה במהרי"ל איננה ברורה, וכשהדברים מובאים ברמ"א (פולין, מאה ט"ז) בשולחן ערוך אורח חיים סימן תרצד סעיף א, גם הוא מפריד בין מעות פורים למחית השקל, אך אחרת:

> חייב כל אדם ליתן לפחות שתי מתנות לשני עניים. **הגה**: י"א שיש ליתן קודם[18] פורים מחצית מן המטבע הקבוע באותו מקום ובאותו זמן, **זכר למחצית השקל** שהיו נותנין באדר; ומאחר ששלשה פעמים כתוב תרומה בפרשה, יש ליתן ג' (מרדכי ריש פ"ק דיומא [=צ"ל דמגילה]); ויש ליתנו בליל פורים קודם שמתפללים מנחה (מהרי"ל), וכן נוהגין בכל מדינות אלו; ויש ליתן ג' חצאים גדולים במדינות אלו, כי אין מטבע ששם מחצית עליה מלבד זו; ובמדינות אויטריי"ך יתנו ג' חצי ווינ"ר, שנקראו ג"כ מחצית, וכן לכל מדינה ומדינה; ואין חייב ליתנו רק מי שהוא מבן עשרים ולמעלה, ויש אומרים שנותנים מחצית השקל לצדקה מלבד ג' מחצית אלו, ואין נוהגין כן.

לפי הרמ"א יש לתת ג' מחציות זכר למחצית השקל, ואין צורך לתת מטבע נוספת אחרת למחצית השקל. דברי הרמ"א הם תוספת לדברי השו"ע שיש לתת מתנות לאביונים. דהיינו יש לתת מעות פורים בפורים, ובערב פורים נותנים ג' מחציות מטבע מקומי זכר למחצית השקל.

הרמ"א כבר כתב דברים אלה בפירוש דרכי משה לטור או"ח סימן תרצד, א:

> וזה לשון הגה"ה מצאתי מעות פורים בכל מקום שיש מטבע קבוע לוקחים המחציות של אותה מטבע ונותנים מהם ג' מחציות למעות פורים ולא של מטבע אחרת שהיא נוהגת במקום אחר. ומהרי"ל כתב וכל בן כ' שנה יתן מחצית השקל והם ל"ד הלי"ש, וסימנך והדל לא ימעיט, והנותן מחצית השקל צריך ג"כ ליתן מעות פורים ג' הלי"ש ובמנהגים שלנו כתוב דיתן ג' חצאי ווינ"ר. ונ"ל דמטבע שלנו טוב ליתן ג' חצאים גדולים כי שמו חצי גדול ושם מחצית עליהם כעל מחצית השקל, ועוד דמחצית השקל היה עשרה גרה, וחצי גדול הוא ט' פשוטים קטנים, ועצמו משלים לי', ועוד דאין לנו שוום טבע שהיא בחצאין מלבד זו, ולא כאותן שנוהגים ליתן ג' חלקים מאחר שכתוב במנהגים לתת ג' חצאי ווינ"ר, והוא טעות. כי בכל מקום יש לשער לפי המטבע הקבוע.

החלק הראשון של דברי הרמ"א אילו הם דברי המהרי"ל, ובחלק השני אילו הם דבריו שלו, אם כי הוא מוסיף שאותה מחצית מטבע שיש לתרום, יש בה דמיון למחצית השקל של התורה. הדמיון הוא בכך שמחצית השקל של התורה היא י' גרא, ומחצית המטבע אותה יש לתרום, היא תשע מטבעות קטנים (המטבע הגדולה שוויה שמונה עשרה מטבעות), ובצרוף המטבע עצה הרי לנו מטבע שאף היא בת עשר.

---

[18] הלבוש גורס כאן: "מעות פורים" במקום "קודם פורים", אך נראה שהרמ"א איננו רואה בתרומה זו מעות פורים אלא מעות שהם זכר למחצית השקל, ואותם נותנים ערב פורים, זאת מלבד מעות פורים אותם נותנים ביום הפורים.

אך אין כונתו ששווי מחצית המטבע הנהוג שם הוא עשרה גרא שבמקרא, שהרי אם כך מדוע יש לתרום שלושה חצאי מטבעות? מכל מקום נקודה זו לא הוזכרה ע"י הרמ"א בהגהותיו לשו"ע.

המנהג כפי שהוא מופיע בדברי הרמ"א בשו"ע השתרש מאד באשכנז,[19] עד כדי כך שיש הכותב שורשו של המנהג כבר בימי מרדכי ואסתר.[20]

ד. מנהג ספרד - שווי מחצית שקל

מנהג נתינת ג' מחציות מטבע מקומי, לא היה מוכר בספרד. בראשוני ספרד הוא לא הוזכר כלל, ובעצם לא נזכר שום נתינת מטבע זכר למחצית השקל. עם זאת, בעל ספר החינוך במצות נתינת מחצית השקל בשנה, רואה בקריאת פרשת שקלים מנהג שהוא זכר לנתינת השקלים. לעיל ראינו ראשונים הרואים בקריאת פרשת שקלים זכר להכרזה על השקלים, אך לפי בעל ספר החינוך, הקריאה היא זכר לנתינה. וכך כתב החינוך במצוה קה:

> שיתן כל אחד מישראל מבן עשרים שנה ומעלה בין עני בין עשיר מחצית השקל, ... ועכשיו בעוונותינו שאין לנו מקדש ולא שקלים, נהגו כל ישראל לזכר הדבר (= נתינת מחצית השקל) לקרות בבית הכנסת בכל שנה ושנה פרשה זו של כי תשא עד ולקחת את כסף הכפרים, בשבת שהוא לפני ראש חדש אדר לעולם.[21]

כאמור, נתינת מעות פורים גם כזכר למחצית השקל, לא נמצא בספרד, ואף לא בספרי הפסיקה כמו בטור, הרמב"ם[22] והשו"ע. עם זאת, נראה שבשלב מאוחר יותר חדר מנהג זה גם לספרד, ויש פוסקים הכותבים על נתינת מעות כזכר למחצית השקל, אולם בשינוי משמעותי ממה שנהגו באשכנז. לא נזכר שיש לתת שלוש מטבעות הנהוגות באותו מקום אלא אחת, ושוויה של אותה מחצית האחת היא כשווי מחצית השקל שנהגה בזמן הבית.[23] נראה שמנהג זה בקהילות ספרד מופיע לראשונה בתקופה מאד מאוחרת, לאחר שהוא כבר נוהג כמה מאות שנים בקהילות אשכנז.

כך כותב הרב יוסף דוד, בשו"ת בית דוד (סלוניקי, ת"ק – תק"ו), יו"ד סי' קיח:

---

[19] מופיע אצל הרב שלמה גאנצפריד, קיצור שולחן ערוך סימן קמא סעיף ה -ו אם כי יש נהגו בו שינוים. למשל הרב אברהם גומבינר, מגן אברהם שו"ע או"ח סימן תרצד ס"ק ב כותב שבמקומו נוהגים לתת זכר למחצית השקל, בשחרית לפני קריאת המגילה.

[20] הרב יקותיאל יהודה הלברשטם , האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג, שו"ת דברי יציב חלק או"ח סימן רצג כותב: "וכנראה שכבר אז בימי מרדכי ואסתר נתנו מחצית המטבע לזכר מחצית השקל שהיה נוהג במקדש. וי"ל בדרך אגדה, דמבואר במגילה י"ב ע"א הם לא עשו אלא לפנים אף הקב"ה לא עשה עמהן אלא לפנים, וגם מחצית השקל נתנו אז לצדקה בתורת זכר למקדש בבחי' לפנים, וזה היה חשוב ומקובל מאד קמי שמיא וזכות המצוה הגין בעדם להצילם משקליו של המן". הרב משה הכהן, שו"ת שואל ונשאל, חלק ג סימן לב כותב: "שאינו רחוק אם המנהג הזה נמשך דור אחר דור מימי בית ראשון והלאה, או מימי בית שני והלאה", זאת מאחר בשל המסורת שהיישוב היהודי בג'רבה הוא מתקופות אלו.

[21] כך כנראה הבינו גם הלבוש והמשנה ברורה סימן תקפה ס"ק א. ראה: הרב צבי פסח פרנק, מקראי קודש, פורים עמ' עו. כך גם כתב הראי"ה קוק, מדבר שור עמ' קכט: "'צדקה תרומם גוי' (משלי יד, לא), אלו ישראל (בבא בתרא י ע"ב). שעיקר מה שצדקתם של ישראל פועלת הוא על התרוממות הכלל. ואף שעתה בגלות בעוה"ר אין לנו כלי לקבל פרי הצדקה ועבודת ה' לטובת הכלל, מ"מ הכל מונח לטובת הכלל לעת ישועה. אך דבר זה שתהיה דרך העבודה פועלת כך שתהיה התועלת חוזרת לאוצר הכלל כולו, צריך זכות ומעשים שעל ידו יקבע הדבר כן. וזאת הפעולה היתה בעיקרה ע"י המשכן, ואח"כ נמשכה ע"י השקלים התמידים, ונמשכת ג"כ בגלות ע"י קריאת פרשת שקלים, ככלל חז"ל כל העוסק בתורת חטאת כאילו הקריב חטאת (מנחות קי ע"א)". עוד על ערכה של קריאת פרשת שקלים בזמן הזה, ראה: הרב צדוק הכהן מלובלין, פרי צדיק, שמות עמ' 114-115, 123.

[22] הרב יצחק רצאבי, שולחן ערוך המקוצר, או"ח חלק ג עמ' רעז כותב שלא נהגו בתימן במנהג זה, אם כי מציין שבשתילי זיתים העלה חלקים מדברי הרמ"א בענין זה.

[23] על ההבדל אשכנזים ספרדים, ג' חצאי מטבעות מקומיות או מחצית ממש, ראה: הרב יואל עמיטל, כי שרית, "מצות מחצית השקל", עמ' 184-187. הוא תולה מחלוקת זו במחלוקת ראשונים רמב"ם וראב"ד.

צריך ליתן מחצית השקל הקבוע באותו מקום ובאותו זמן אם הוא עשרה גרה או יותר. אבל אם מחצית השקל הקבוע הוא פחות מזה צריך ליתן עשרה גרה ואפשר שצריך לתת י"ב גרה.... והרוצה להתחסד יותר צריך ליתן ג' חצאי שקלים אם יש להם צורך.[24]

יתכן, שהוא הכיר את מנהג ק"ק אשכנז בשאלוניקי, כפי שמופיע בספר מעגלי צדק,[25] ומשם הובא המנהג לקהילות ספרד. על מנהג איזמיר, כותב הרב יעקב חיים סופר, כף החיים או"ח סימן תרצד ס"ק ג – ד שמנהג זכר למחצית השקל אמנם לא נזכר ברמב"ם בטור ובשו"ע, ומציין שבענין זה המקור למנהג זה בקהילות ספרד הוא בדברי הרמ"א: "ומ"מ המנהג כדברי מור"ם ז"ל בהגה כדי לעשות זכר למחצית השקל שהיו ישראל נותנין באדר לעבודת ביהמ"ק ...ועל כן מי שידו משגת יש לעשות זכר למחצית השקל דהיינו שיתן מטבע שמצוי באותו מקום ששמו מחצית ויש בו כסף מזוקק שיעור מחצית השקל או יותר... ושיעורו ג' דרה"ם כסף כמ"ש בשו"ע יו"ד סימן שר בענין פדיון הבכור...דלא עדיף זכר בזמן הזה מפדיון הבן דאוריתא דיוכל לתת כסף או שוה כסף...ואם אין ידו משגת לזה אז יתן מטבע שמו חצי כנהוג באותו מקום או כפי יכולתו יהיה מה שיהיה כיון שאינו אלא לזכר בעלמא".

מחד כותב בכף החיים שיש לנהוג כרמ"א, ומאידך כתב ששווי המטבע לפיו הוא שוה ערך למחצית השקל שנהגה במקדש, ורק מי שאין ידו משגת יתן חצי מטבע מקומית. כף החיים שם בס"ק כג, מתייחס לדברי הרמ"א שיש ליטול ג' חצאי מטבעות וכותב שאין לזה טעם משום שתרומת האדנים ותרומת המשכן לא היתה מחצית אלא איש אשר ידבנו לבו, וזה נהג רק במדבר ולא בזמן הבית, "וכיון שכך מה צורך לעשות להם זכר? ומנהג זה לא נתפשט בכל מקום שלא נהגו לתת כי אם חצי מטבע הפחות שבמטבעות ואף זו אין יד הכל שוה".[26]

דיון נרחב בשאלת תרומה זכר למחצית השקל מצינו אצל הרב עובדיה הדיה, שו"ת ישכיל עבדי, חלק א או"ח סימן יט המציין אף הוא שהמנהג לא נזכר בתלמוד ואצל הראשונים בספרד, והמנהג מבוסס על דברי הרמ"א, ויש לתת זכר למחצית השקל ומלבד זאת מתנות לעניים. באשר לשווי המטבעות, הוא מבסס דבריו על דברי הרמ"א בדרכי משה שם, ולהבנתו (שם ס"ק ח) מדברי הרמ"א יש ללמוד מספר דברים:

א. דצריך ליתן חצי מטבע הקבוע באותו המקום דוקא ולא של מקום אחר.

ב. וגם מטבע שיש שם מחצית עליו.

ג. וגם דיהיה באותו מטבע משקל הכסף שבזמן בית המקדש דהוא עשרה גרה.

וכן כותב שבמקום שנהגו יתנו גם בעד הילדים, ולתת במנחה של תענית אסתר, ולתת לשם נדבה לא לשם כפרה.

מכאן ואילך מאריך הרב עובדיה הדאיה (שם ס"ק ט – יח) להסביר את מקורותיו של הרמ"א, ואת חישוב שוויו של מחצית השקל לפי הערך הכספי כיום, ומבין מסקנותיו לבסוף (שם ס"ק כ):

שצריך לתת מטבע בשיעור שני דרהם וצי כסף מזוקק, ומאחר שהרב בית דוד אמר שלוש דרה"ם, ויש הנוהגים כך, אין לזוז ממנהגם. צריך לתת ממטבע הקבוע באותו מקום גם שהוא יותר משלוש דרהם, ואם אין מטבע של חצי יכול לתת גם מטבעות אחרות של כסף השוים ג' דרה"ם כסף

---

[24] שו"ת ציץ אליעזר חלק ט סימן ט, ד"ה ג: "ספר שו"ת בית דוד לאחד מגדולי הפוסקים מחכמי הספרדים (והחיד"א ז"ל בספרו שם הגדולים במערכת גדולים כותב עליו, הוא הקדוש. ושמענו מקדושתו והתבודדותו והיה בזמן הרב מהר"י קובו והרב כרם שלמה".

[25] הלכות ומנהגים לכל השנה למנהגי אשכנז, מהדורת הערשקאוויטש, ירושלים תש"ס, סימן סא עמ' קסב – קסג.

[26] בכף החיים שם ס"ק כא כותב נוסח של יהי רצון לפני הפרשת מחצית השקל, וכותב ללמוד משניות שקלים פרקים ג- ד.

מזוקק. אין לתת מטבעות בעל ערך נקוב, וכן לא שוה כסף, אלא רק כסף מזוקק. ומי שרוצה להתחסד יותר יתן ג׳ חצאים זכר לג׳ פעמים מחצית השקל.

בשו״ת ישכיל עבדי חלק ב, או״ח סי׳ יא דן שנית הרב עובדיה הדיה בענין זה וכתב שרבים יצאו נגדו, אך הוא נשאר דבק בעמדתו שיש לשלם כסף מזוקק שנים וחצי בשווי דרה״ם. לטענה שזו רק זכר בעלמא למחצית השקל, וראוי להקל בו אפילו בשוה כסף, כתב שם בס״ק ד שמאחר ואנו עושים זכר למה שהיה במקדש לא נקרא הדבר זכר אלא בדומה למה שהיו עושים בזמן בית המקדש ״שבו יהיה ניכר הזכר שפיר ובודאי אין לזוז ממעשה אבותינו אפילו בזמן הזה כל שלא נמצא רמז בדברי ראשונים להיפך , כי מה כוחנו ומה גבורתנו לשנות בזה אפילו כחודה של מחט. ...וזמהאי טעמא כתב שם דכיון דהשקלים בזמן הזה הם לכופר נפשו ...אינו יוצא ידי חובה עד שיתן מטבע שיהיה בוג׳ דרה״ם כסף מזוקק ולטעם זה ודאי אין לחלק בין אם הוא איסור דאורייתא או דרבנן או מתיקון הראשונים דתקנו לזכר דאוריתא, דטעם זה שייך בכולהו מאחר דתקנו לכופר נפש האדם וכל מאי הראשונים כעין דאורייתא ודרבנן תקון. ומעתה הדרן לדידן דבודאי כל הולך ישר יבין לאשורו דהעיקר כדברינו. והבוחר יבחר ודוק״.

על דברי הרב עובדיה הדיה יש להעיר, שהתשובה מבוססת על המשפט בו התייחס הרמ״א בדרכי משה על הטור, להשוואה שבין שווי מחצית המטבע הנהוגה באותו מקום, לבין שווי מחצית השקל שבתורה, דבר שלא נזכר כלל בדברי הרמ״א בשו״ע. כפי שהסברנו לעיל, הרמ״א לא התכוין לומר בכך ששווי מחצית המטבע הנהוג שם הוא עשרה גרה שבמקרא, שהרי אם כך מדוע יש לתרום שלושה חצאי מטבעות? כונתו לומר שיש שאותה מחצית מטבע גדולה, שוויה בשוק היא תשע מטבעות קטנים והוא עצמו משלים לעשרה ובזה דומה המטבע למחצית השקל של תורה שהיא מורכבת מי׳ גרה. מ״מ הרמ״א לא הזכיר זאת בדבריו בשו״ע.

גם הרב אליעזר וולדינברג, שו״ת ציץ אליעזר חלק יג סימן עב, טוען שאין להבין מדברי הרמ״א כאילו הוא סובר שיש לתרום שווי מחצית שקל כפי שהיה נהוג בזמן הבית. זאת בעקבות תשובה של המהרש״ם לשאלה כיצד יש לנהוג במקום בו אין חצאי מטבע מקומי. לפיו:

> רואים שלא עלה כלל על דעת הגאון המהרש״ם ז״ל להשים בפיו של הרמ״א ז״ל שכוונתו כאילו שצריכים לעשות חישוב ולתת ממש כפי הערך של מחצית השקל, כפי שעלה על דעת שו״ת בית דוד (הספרדי) חיו״ד סי׳ קי״ח, וכפי הנראה נגרר לפי״ז לכתוב כן גם בס׳ כה״ח על או״ח סי׳ תרצ״ד סק״ב, וכן כמה ממחברי זמנינו. אלא היה פשוט בעיניו שאין לתת כי אם מחצית מהמטבע הקבוע בזמנו באין הפרש כמה ערכו לעומת המחצית השקל, היות שזה רק לזכר בעלמא, וכפי שאנו רואים שגם להמשנה ברורה היה ג״כ פשוט בעיניו בכזאת עד שכותב בביאור הלכה שאפשר לתת אפילו מטבע קטנה שנקרא חצי גראש (ורק כותב שמ״מ אין זה מטבע חשובה כלל אפילו אם נותן ג׳ חצאין אם לא שנותן גם בעד בניו הקטנים), וכן מעתיק גם הכה״ח בעצמו בס״ק כ״ג בשם המט״י שלא נהגו לתת כ״א מטבע הפחות שבמטבעות, כיון שאינו אלא זכר בעלמא. וכ״כ גם הערוה״ש בסעיף ח׳ שבמדינת רוסיא צריכין ליתן ג׳ חצאי ק״כ שהיא המטבע היותר קטנה עיי״ש. ואדרבא אם ידקדק על עצמו לתת בדיוק לפי הערך של מחצית השקל אז, יש מקום לחשוש לחשש קדשים כמו״ש כיו״ב הטור בסי׳ תע״ג כיעו״ש. וגם הוא חומרא דאתי לידי קולא שלא יוכל לעמוד בדבר לפי מצבו הכלכלי לתת בכזאת עבור כאו״א מאנשי ביתו. ויגיע לידי לחץ זו הדחק ובפרט בימינו אלה שהערך עולה לסך גבוה. ואין להאריך יותר.

לא ניתו לתלות את הדברים הללו בדברי הרמ״א אם כי ניתן להנהיג מנהג אחר ובו יביאו מחצית שקל בשווי כספי כפי שהיה בזמן הבית.

מכל מקום, גם הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחווה דעת חלק א סימן פו, כתב שכדברי כף החיים והרב עובדיה הדיה, שיש לתת סכום השוה למחצית השקל מהתורה, אם כי כתב "שמי שאין ידו משגת לתרום כשיעור זה, יתן כפי נדבת לבו וכמיטב יכולתו, כי הראשונים לא הזכירו שישנה חובה לעשות זכר למחצית השקל", וכתב עוד שניתן לשלם זאת גם בשוה כסף ובשטרות ניר, בניגוד לדברי הרב עובדיה הדיה.[27]

מכאן שלפנינו מנהג אשכנזי שחדר בשלב מאוחר לקהילות ספרד, אך פרשנותו שונה, אף בדברי הרמ"א שהוא המקור ממנו למדו הפוסקים הספרדים נוהג זה.

סביב המנהג התפתחו דיון בפוסקים האם ניתן לתת חצאי מטבעות ששווים גבוה, או אף חצאי מטבעות ששווים נמוך, העיקר ששם מחצית עליהם. כיצד יש לנהוג במקום בו אין חצאי מטבעות, האם יתן שלוש מטבעות ויתכוון לחצים והשאר מתנה, או ששני אנשים יתנו ביחד שלוש מטבעות, האם ניתן לתת חצאי מטבע הנוהג במקום אחר, האם דוקא חצאי מטבע של כסף ולא ממתכת אחרת, מה דינו של מי ששכח לפני פורים, חיוב נשים וקטנים ועוד. התשובות לשאלות אילו יונקות ברובם מדיני מחצית השקל שבזמן המקדש. [28]

ה. ייעוד תרומת זכר למחצית השקל

מה ייעודם של המטבעות שנאספו זכר למחצית השקל? יהודים שישבו בחו"ל הרבו לתרום ליושבי ארץ ישראל בהזדמנויות שונות, ולקיים בזה מצות צדקה. התרומות הועברו דרך המשולחים - השד"רים, קופת ר' מאיר בעל הנס, ועוד. זאת על בסיס המדרש: "'בארצך' יושבי ארץ ישראל קודמין ליושבי חוצה לארץ" (מדרש תנאים לדברים טו, ז). התרומות לא היו כסף לעניים דוקא, אלא גם משלוח בגדים ומזון, פריעת מסים וחובות, ועוד.[29] בדברינו הבאים נתמקד בהעברת מטבעות זכר למחצית השקל כזכר למה שהיה במקדש, שניתנו לטובת הישוב בארץ ישראל ולענייה, ולא כצדקה רגילה.[30]

במנהגי מהרי"ל (אשכנז, מאה י"ד), נזכר גם כן מנהג נתינת מטבע זכר למחצית השקל. באשר לייעוד התרומה, כתב בספר מהרי"ל (מנהגים) הלכות פורים, ד, ו:

---

[27] כך פסק גם בילקוט יוסף מועדים חלק ה עמ' 312. ראה עוד בדברי הרב חיים דוד הלוי, מקור חיים השלם, חלק ד עמ' 343.

[28] את התשובות השונות לשאלות אילו, ראה: הרב אליקים דבורקס, "זכר למחצית השקל", בשבילי ההלכה- שבת ומועדים, עמ' קנג – קסא; הרב יוסף ליברמן, ימי הפורים, עמ' סב- סו; הרב צבי כהן, פורים וחודש אדר, עמ' עו – עז; הרב יהושע דב פלדשטיין, יד בפורים, בני ברק תשנ"ח, עמ' מט – נד; הרב גבריאל ציננער, נטעי גבריאל, הלכות פורים, ירושלים תש"ס, עמ' קעז - קפה; הרב שלום בן ציון פלמן, שלמי תודה, בני ברק תשס"א, עמ' רסח - רעא; הרב טוביה פרוינד, מועדים לשמחה,שבט – אדר, ירושלים תשס"ב, עמ' רלט- רסה, ועוד.

[29] על עדיפותם של עניי ירושלים בפרט, ועניי ארץ ישראל בכלל, על פני עניי מקומות אחרים בגלות, ניתן ללמוד ממספר תשובות שנכתבו בענין. ראה: הרב יוסף קולון, שו"ת מהרי"ק סימן ה; הרב דוד כהן, שו"ת הרד"ך סימן כו: הרב יוסף טראני, שו"ת מהרי"ט חלק א סימן סג; הרב יאשיהו פינטו, שו"ת נבחר מכסף חלק חו"מ סימן קא; הרב משה סופר, שו"ת חתם סופר או"ח סימן רג. על תשובה זו, ראה: הרב עמיהוד יצחק מאיר לוין, "דרשת פקידים ואמרכתים באמסטרדם לעכב מגבית לשיקום ביכנ"ס חורבת ר' יהודה החסיד בירושלים, ותשובת החתם סופר", אוריתא, יט (תשס"ג), עמ' שלח- שמד. שו"ת חתם סופר, חלק ב (יו"ד) סימן רלד, ובחלק ו - ליקוטים סימן כז; ר' יוסף חיים, שו"ת רב פעלים חלק ד, יו"ד סימן כו; הרב שלמה אבן דנאו, שו"ת אשר לשלמה סימן לה; הרב בציון מאיר חי עוזיאל, שו"ת משפטי עוזיאל כרך א יו"ד סימן יא, ועוד. ראה עוד: ירוחם דן כהן, "צדקת עניי ארץ ישראל", פרי הארץ, ח (אייר תדש"ם), עמ' 48-54; על קופות צדקה בערב יום כיפור למען ישוב הארץ, ראה: הרב בצלאל לנדוי, "הנצי"ב במערכה למען ישוב ארץ ישראל בקדושתה", המעין, יד\ד (ניסן תשל"ד), עמ' 11-23.

[30] הרב ש"ח קוק, "שקלים בזמן הזה", עיונים ומחקים, ירושלים תשי"ט, חלק א, עמ' 43, כותב שהוא עתיד להקדיש מאמר מיוחד על משלוח שקלים מחו"ל לארץ לאחר החורבן, אך לעת עתה לא מצאתי מחקר כזה בכתביו.

וראיתי שם שבעלי כיסים ויש מן הבינונים נתנו מחצית השקל, ואת מחצית השקל החזיקו לסייע בו אל העולים לארץ הצבי לשם שמים, ומעות פורים היו חולקים מיד באותו פורים לעניים כשאר צדקה.[31]

משלוח המעות לארץ ישראל התפשט במקומות נוספים באשכנז. וכך מצינו במנהגי פרנקפורט, בדברי הרב יוסף יוזפא האן נוירלינגן, יוסף אומץ, סימן תתרפט כותב:

בהרבה מקומות המנהג לשלוח מחצית השקל לעניי ארץ ישראל, ומנהג יפה הוא אחר שבזמן הבית היו כל ישראל שולחין שקליהן לירושלים.

הרב יוסף יוזפא, מחבר ספר יוסף אומץ היה גם נאה מקיים. בפנקס דק"ק וורמיישא מובא מדברי הרב יוזפא קאשמן שהיה שמש בפראנקפורט זמן רב אחרי בעל יוסף אומץ:

היום יום ב' כ"ד סיון שס"א לפ"ק, לקחנו...מעות מחצית השקל...ושלחנו אל יד האלוף הגאון הר"ר זעליקמאן פנחס נוירלינגן מק"ק ורנקבורט, לשלוח אל ארץ צפת תוב"ב ולעניי ירושלים וחברון.

היום יום ב' כ"א סיון שס"ב לפ"ק, לקחנו ממעות מחצית השקל, לשלוח ע"י האלוף הר"ר יוזפא בן הר"ר זעליקמאן לארץ צפת תוב"ב ולעניי ירושלים וחברון.[32]

גאוני פרנקפורט הנזכרים הם הרב יוסף יוזפא, ואביו הרב זעליקמן נוירליגן.

באותם שנים, מצינו את קהילת וינציאה המתקנת זאת כתקנה מחייבת, שאף ניתן לכפות על קיומה. הם גם פנו לקהילות אחרות באיטליה ובפולין ללכת בעקבותם. כך מופיע בתקנת וינציאה בשנת שס"א:

שיחויבו כל איש אשר בשם ישראל יכונה שהוא בן עשרים שנה ומעלה, ושיהיה מן פורעי מס, מן שלושה דוקאטי ומעלה לפרוע מחצית השקל שהוא רביע דוקאטי לכל שנה בשנה, והפרעון יעשה בשבוע שתחול בה פרשת שקלים...ויהיה כח ביד מעלתם של הגבאים המיוחדים לכך לכוף ולנגוש למסרב ח"ו לפרוע זה בכל מיני כפיות...והעמדנו עלינו לתת מחצית השקל[33] איש כופר נפשו לסייע לעניים האלה, ממנו יראו ויעשו כל הקהילות הקדושות. ויען וראינו כי יש מן הק"ק אשר לא נתעוררו עדין לזה, באנו כמזכירים לעשות סדר ותיקון על נתינת מחצית השקל, כי עניי עיר הקדושה קודמים לכל, ואעפ"י שחרבה בקדושתה עומדת.[34]

את עקבותיו של מנהג משלוח התרומות לארץ ישראל אנו מוצאים עוד בקהילות אשכנז אחרות.[35]

הרב ישראל נג'ארה כותב לר' בצלאל אשכנזי, בעל שיטה מקובצת, בו הוא מעיד על גביית כספים בדמשק עבור הישוב בירושלים, ממעות מחצית השקל:

---

[31] הרב יקותיאל יהודה הלברשטם, האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג, שו"ת דברי יציב חלק או"ח סימן רצג ד"ה ב, מסביר טעם המנהג המופיע במהרי"ל: "ונראה שהיו שתי נתינות, דפעם אחת היו נותנים מחצית השקל להעולים לארץ ישראל דייקא, וזה זכר למחצית השקל שהיו נותנים לביהמ"ק, ובפעם הב' היו מחלקים לעניים בפורים לצאת ידי חובת מתנות לאביונים". הרב משה הכהן, שו"ת שואל ונשאל, חלק ג סימן לב כותב: "שאינו רחוק אם המנהג הזה נמשך דור אחר דור מימי בית ראשון והלאה, או מימי בית שני והלאה", זאת מאחר בשל המסורת שהיישוב היהודי בג'רבה הוא מתקופות אלו.

[32] מנהגי ק"ק וורמישא, הוצאת מכון ירושלים תשמ"ח, עמ' רנה. ראה עוד: נוהג כצאן יוסף, עמ' קצט.

[33] דברים אילו על בסיס הפסוק: "והעמדנו עלינו מצות לתת עלינו שלישית השקל בשנה לעבודת בית אלוקינו" (נחמיה י, לג). פסוק זה נאמר במסגרת כתב האמנה של בוני בית שני. למנהיגי בית שני היה גם סמכות לכוף ולנגוש ולהעניש את מי שלא ממלא אחר הוראותיהם (עזרא ז, כו; י, ח).

[34] על בסיס דברי הרמב"ם בהלכות בית הבחירה ו, טז על קדושתה הנצחית של ירושלים ומקום המקדש: "ואע"פ שחרבו בקדושתם הם עומדין". תקנת וינציאה נדפסה בראש ספר תורת משה לרב משה אלשיך וינצאה שס"א. וראה עוד בכתבי ר' יהודה אריה די מודינא, מ"ה בלוי, בודאפסט תרס"ד, עמ' 140-141. תקנת וינציאה מופיעה גם אצל: אברהם יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 57-64. גם הרב משה אלשיך נשלח לקבץ כספים עבור בנין הארץ, וכתב על כך אגרת הנושאת את השם: "חזות קשה". ראה: מרדכי פכטר, "חזות קשה לר"מ אלשיך", שלם, 1 (תשל"ד), עמ' 157-194.

[35] ראה: אגרות הפקידים והאמרכלים באמשטרדם, חלק א עמ' 75, 212, 235, 246, 275. חלק ב עמ' 174 - 175.

> שמענו ועשינו את אשר גזרה חכמתו הרחבה עלינו לתת את הכופר אשר שת...לכל אשר תקרינה שמחות וגיל להעלות את ירושלים על ראשם...התנדבו ונתנו איש כופר. נאח נפשינו הנבון והנעלה הר' יעקב יצ"ו קם ונתעודד כמוני כמוהו...יחד הלכנו ביום הפורים, נמהרים סובבים בעיר להעיר לבבות ולגבות על דלתי בתי יחידי הקהל, כי ממה שנגבה בבית הכנסת [דמי מחצית השקל] לא נתן לנו מאומה...[36]

משהגיע מנהג נתינת מעות זכר למחצית השקל לספרד, מצינו גם שם שהיו שהעבירו את תרומת זכר למחצית השקל לארץ ישראל.

הרב יעקב חיים סופר, כף החיים או"ח סימן תרצד, ס"ק כג- כד, כותב שמנהג איזמיר הוא שמכריזים בפרשת שקלים על נתינת זכר למחצית השקל,[37] ומר"ח אדר יוצאים הגבאים לגבות מבני העירו מחלקים לת"ח נצרכים ולעניים:

> ויש מקומות שמניחים פקידים לגבות מחצית השקל מכל בני העיר ואח"כ מאספים אותם יחד ושולחים לחכמי ארץ ישראל והוא זכר למחצית השקל בזמן הבית שהיו גובין אותם מחו"ל ושולחין לירושת"ו לעבודת בית המקדש, ובא"י עצמה יש נוהגין לתת אותם לגבאי צדקה להוצאות בית הכנסת זכר למקדש ויש שנותנין אותם לת"ח הנצרכים בצנעא.

לפי כף החיים גם בארץ ישראל ייעדו את התרומה זכר למקדש, לדבר שיסייע לבנין הארץ - להוצאות בית הכנסת שהוא עצמו מקדש מעט.[38]

הרב רפאל אהרן בן שמעון, נהר מצרים חלק אורח חיים דף נג ע"ב כותב על מנהג מצרים:

> בענין מחצית השקל פה אין מנהג קבוע. יש רבים הנותנים אותו לעניי עיה"ק ירושלים ת"ו ונותנים אותו ביד הגבאי שלהם הממונה על ככה. ואין לשום עיר מארץ הקדש שום זכות מקופת השקלים, זולת עיר קודשנו ותפארתנו ירושלים ת"ו כי הוא זכרון למחצית השקל הניתן בזמן בית המקדש לקנות בו תמידי ציבור, ויש נוהגים לחלקו הם לעניים צנועים. ונהרא ונהרא ופשטיה. והבוחר בירושלים יראנו בבנינה בקרוב ויעשה עמנו לטובה אות וכימי צאתנו מארץ מצרים יראנו נפלאות.[39]

ו. תרומת מחצית השקל בזמן הבית מהגלויות

נראה שלמנהג זה, בו המטבעות זכר למחצית השקל נתרמות לבנין הארץ, יש שורשים עמוקים משתי פנים. הן מצד התורמים בני חו"ל, והן מצד ייעודה של התרומה.

תרמת אנשי חו"ל - גם בזמן הבית נדבו בני חו"ל מחצית השקל למקדש. כך נאמר במשנה בשקלים ג, ד:

> תרם את הראשונה ומחפה בקטבלאות. שניה ומחפה בקטבלאות. שלישית לא היה מחפה שמא ישכח ויתרום מן הדבר התרום. תרם את הראשונה לשם ארץ ישראל, ושניה לשום כרכים המוקפין לה, והשלישית לשום בבל ולשום מדי ולשום מדינות הרחוקות.

בתוספתא מסכת שקלים (ליברמן) פרק ב הלכה ג- ד מפורט יותר:

---

[36] הרב ישראל נג'ארה, "מימי ישראל", וינציה ש"ס, דף קסב. מופיע אצל: אברהם יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 226.

[37] הרב חיים פלאג'י, שו"ת חיים ביד סימן סג דן במקרה שארע באיזמיר בו רב מסוים גבה באמצעות גבאיו את מחצית השקל, ולא הרב הכולל כנהוג כל השנים.

[38] הרב דוד כהן, הנזיר, אור הנצח- שביבי אורות פורים ופרשת שקלים וזכור, עמ' כז-כח, מביא את דברי כף החיים, וכותב: "אם עיקר מחצית השקל זכר למקדש, היה נראה לענ"ד לתתה לבית הכנסת, על דעת הגבאים. ...וכן מנהגי בבית כנסת שלנו, לתת ממחצית השקל שנאסף לשמשי בית הכנסת, וגם לתלמידי חכמים ועניים הגונים".

[39] מנהג מצרים מופיע גם: ילקוט מנהגים ממנהגיהם של שבטי ישראל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 412 הערה 1 שם כותב שהיו מקומות שנתנו את המעות לשד"ר מארץ ישראל בדרך כלל מירושלים.

תרם את הראשונה ואמר הרי זו מארץ ישראל על כל ישראל, וחיפה בקטבליאות, מפני שאנשי סוריא באין ושוקלין עליה. תרם את השנייה ואומר הרי זו מעמון וממואב ומכרכין המוקפין לארץ ישראל וחיפה בקטבליאות, מפני שאנשי בבל באין ושוקלין עליה. תרם את השלישית ואמ' הרי זו מבבל וממדי וממדינות הרחוקות מארץ ישראל על כל ישראל.

כך ניסח זאת הרמב"ם בהלכות שקלים ב, ח:

כשהוא תורם שלש קופות אלו תורם את הראשונה לשם ארץ ישראל, והשניה לשם הכרכין המוקפין לה ולשם **כל (ארץ) ישראל**, והשלישית לשם בבל ולשם מדי ולשם המדינות הרחוקות ולשם שאר כל ישראל.

ממקורות אלה עולה שבני חו"ל, הקרובים לארץ ישראל יהודים היושבים בעמון ומואב, ואח"כ גם הגרים במדי ובבל, היו תורמים מחצית השקל.[40]

ייעודה של התרומה -במשנה בשקלים ד, ב נאמר:

ואמת המים וחומת העיר ומגדלותיה וכל צורכי העיר באין משירי הלשכה.

כספי מחצית השקל יועדו לקרבנות. תרומות שלא השתמשו בהם היו מועברים בסוף השנה לבנין העיר ירושלים - אמת המים, חומות מגדלים וכל דבר שנדרש לבנין ירושלים. מכאן שעשית זכר למחצית השקל, לטובת יושבי הארץ ובנינה הוא הדבר שמזכיר טוב יותר את עיקרה של המצוה.

ז. זכר מחצית השקל כצדקה

יחד עם זאת, פוסקים רבים סוברים שאת כספי זכר מחצית השקל יש לייעד למטרות אחרות, וקיימת מידת מה של התעלמות מהמקורות המובאים לעיל בדבר נתינת המעות לעניי ארץ ישראל בדוקא, או ליישוב הארץ.[41]

יש הסוברים שאת מעות זכר למחצית השקל יש לתת לעניים, וזאת בנוסף למעות פורים הניתנים לעניים. הקשר בין מצות מחצית השקל בזמן הבית, למצות צדקה לאחר החורבן, נמצא בגמ' בבא בתרא ט ע"א:

אמר רב אסי: לעולם אל ימנע אדם עצמו [מלתת] שלישית השקל בשנה, שנא': (נחמיה י, לג) והעמדנו עלינו מצות לתת עלינו שלישית השקל בשנה לעבודת בית אלהינו. ואמר רב אסי: שקולה צדקה כנגד כל המצות, שנאמר: והעמדנו עלינו מצות וגו', מצוה אין כתיב כאן אלא מצות. ...וא"ר אלעזר: בזמן שבהמ"ק קיים, אדם שוקל שקלו ומתכפר לו, עכשיו שאין בהמ"ק קיים, אם עושין צדקה - מוטב, ואם לאו - באין עובדי כוכבים ונוטלין בזרוע,[42] ואעפ"כ נחשב להן לצדקה, שנא': (ישעיהו ס, יז) ונוגשיך צדקה. [43]

---

[40] מקורות חיצוניים מדוחים על כך שאף מרומא, בבל, מצרים, סוריה, אסיה הקטנה, יון, ואיטליה, היו שולחים מחצית השקל בזמן הבית למקדש. ראה: קדמוניות היהודים יח, ט, א; יד, י; טז, ו ועוד. ראה עוד: ד"ר יהודה נאמן, "קשרי ארץ ישראל והתפוצה בימי הבית השני המשנה והתלמוד", שנה בשנה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 295-303.

[41] הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחווה דעת חלק א סימן פו עוסק בשאלה זו. כדרכו הוא מציין מקורות רבים, ובהם שתי אפשרויות מרכזיות - לעניים וללומדי תורה. הוא נוטה לתמוך בדעה המייעדת את הכספים לישיבות וללומדי תורה. הוא איננו מזכיר כלל את המרכיב הארץ ישראלי בהנהגה זו.

[42] יתכן שדבריו אילו רומזים לדברי ריב"ז: "כבר היה רבן יוחנן בן זכאי עולה למעון יהודה. ראה ריבה אחת מלקטת שעורים מתחת גללי הסוס, אמר להם רבן יוחנן בן זכאי, ראיתם ריבה זו מה היא, אמרו לו, עברית, סוס זה של מי הוא, אמרו לו, של פרש ערבי אחד. אמר להם רבי יוחנן בן זכאי לתלמידיו, כל ימי הייתי מצטער על הפסוק הזה, והייתי קורא אותו ולא הייתי יודע מה הוא. אם לא תדעי לך היפה בנשים. לא רציתם להשתעבד לשמים, הרי אתם משועבדים לפגומי גוים ערביים. לא רציתם לשקול לשמים בקע לגולגולת, הרי אתם שוקלים חמשה עשר שקלים במלכות אויביכם" (מכילתא דרבי ישמעאל יתרו - מס' דבחדש יתרו פרשה א ד"ה כבר היה).

[43] כך כתבו: הרב שלמה גאנצפריד, קיצור שולחן ערוך, סימן קמא, ה; הרב שמחה במברגר, שו"ת זכר שמחה סוף סימן עו; שו"ת מנחת אלעזר סימן ל; הרב יואל שורץ, אדר ופורים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 76; הרב טוביה פרוינד,

יש שלא ראו ענין במטרה מסוימת, ואיפשרו לתרום את מעות זכר למחצית השקל למטרות מגוונות. כך כתב הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן, או"ח סימן תרצד, ח:

> ויכולים ליתן מעות מחצית השקל לאיזה מקום שירצו, ולאו דוקא לתיקון בית הכנסת שהוא כמו בדק הבית, דאינו אלא לזכרון בעלמא, ועיקר מחצית השקל היה על הקרבנות דעכשו אין שיך זה. ויש נותנין מעות מחצית השקל להחזן, ואין קפידא בזה.[44] וגם נוהגים ליתן מעות מגילה להקורא (אולי צ"ל: להקורא מגילה), ואין איסור בדבר ואין חיוב בדבר.

יש המייעדים את הכסף להחזקת לומדי תורה, ובדעה זו תומך מאד הרב עובדיה יוסף:

> והגאון רבי חיים פלאג'י בספר רוח חיים (סי' תרצד אות ב), הביא מהאחרונים שכתבו שיש לתרום המעות לתלמידי חכמים עניים השוקדים על דלתות תורתינו הקדושה, כמו שאמרו חז"ל: אם בקשת לעשות צדקה, עשה עם עמלי תורה, ושכן המנהג ע"כ. ובאמת שכן ראוי לתרום המעות למוסדות התורה, שהם הישיבות הקדושות שלנו.[45]

ומכאן ואילך הוא מביא מקורות רבים על המצוה והחשיבות שיש בתמיכה בלומדי תורה ובהחזקת מוסדות תורה, אם כי מקורות אילו לא עוסקים ישירות בייעוד מטבע שניתנה זכר למחצית השקל. ומסיים: "לפיכך מצוה גדולה לתרום המעות שהם זכר למחצית השקל לטובת הישיבות הקדושות".[46]

ח. זכר למחצית השקל לבנין הארץ ולצרכי הכלל

תרומת מחצית השקל, שמשה בעיקרה לצורכי הכלל והציבור, והיא לא ניתנה כצדקה לאנשים פרטיים. הנהגת זכר למחצית השקל, ראוי שתהיה כתרומה לצרכי הכלל ולא במישורים פרטיים. לאלה יש את מצות הצדקה באופנים שונים במשך כל השנה, וגם בפורים במסגרת מתנות לאביונים. ראית מחצית השקל כתרומה לכלל וכעבודה ציבורית, היא הבנה מהותית ביסודה של מצוה זו,[47] ובהנהגה זכר לה לאחר

מועדים לשמחה, שבט – אדר, ירושלים תשס"ב, עמ' רסג מספר שהרב שלמה זלמן אויערבך, נהג והורה לתת לעניים ולא צרכי בית כנסת; הרב מנחם מנדל שניאורסון, הרמ"מ מלובביץ', שערי המועדים, חודש אדר, ירושלים תשנ"ד, עמ' ריט: "בזמן הזה כשאין נוהגים במצות שקלים נמשך ענין השקלים במצות צדקה, וכידוע מנהג ישראל ליתן קודם פורים מחצית מן המטבע, ...זכר למחצית השקל, שזהו ענין הצדקה בפשטות"; בספר מבקשי תורה חלק ג (תשנ"ה), עמ' קנב מובא בשם הרב חיים קנייבסקי: "כנראה שלכתחילה הוקבע המנהג של מחצית השקל מצד מתנות לאביונים"; הרב יחיאל מיכל טיקוצ'נסקי, לוח לארץ ישראל, תענית אסתר, כותב: "וצדקה זו רק לעניים"; הרב משה הכהן, ברית כהונה חלק א עמ' קלו כותב שבג'רבא המנהג מ"דורות ראשונים דור אחר דור" שמשלמים מעות מחצית השקל לקופת העניים ומייחדים אותם לקמחא דפסחא. הוא משער שסיבת הדבר היא בשל העובדה שחלק מנס פורים היה בפסח, יום תלית המן.

[44] כך כתבו גם בשו"ת מנחת אלעזר (מונקאטש) סימן לג; הרב ישכר טייכטל, שו"ת משנה שכיר סימן רל. המנהג לתת לחזן, נזכר גם בבאר היטב, או"ח סימן תרצד ס"ק ב. דבריו הם בעקבות המגן אברהם שם ס"ק ב שכתב: "ובמקום דנהיגי לתת המעות לחזן אין איסור בדבר דכל הנותן אדעתא דמנהג הוא נותן". אך מקורם של הדברים הללו הם משו"ת משאת בנימין סימן נד, אך אין מדובר שם על מעות מחצית השקל, אלא על מעות פורים. הבאר היטב הוסיף מדעתו את המילים מחצית השקל. כך העירו על דבריו ביד אפרים שם, בשערי תשובה שם ס"ק ב שכתב : "ומעולם לא עלה על הדעת שהיה מנהג לתת מחצית השקל להחזן והבאר היטב שהוסיף מדעתו תיבות מחצית השקל לא כיון יפה והוא מכשול הגורם לגבאי צדקה שהם יד עניים לגרוע כוחם של עניים מצדקה זו שנותנים למחצית השקל לתתם להחזן... אין להקל במחצית השקל והאומר מנהג ע"פ מ"ש בבה"ט אין שומעים לו כי הוא מנהג בטעות ואם נהגו צריך לבטלו. ולדידי חזי לי ש"ץ יראי ה' אשר רצו לזכות במחצית השקל מחמת דברי בה"ט אלו והראיתי להם שהוא טעות וחזרו בהם ומשכו את ידם מן הוא והלאה".

[45] הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחוה דעת חלק א סימן פו. כך כתב בשמו גם בנו הרב יצחק יוסף, ילקוט יוסף, מועדים, עמ' 311 בהערה ז, ובעמ' 313 סעיף ט. ראה עוד: הרב אברהם אזולאי, חסד לאברהם, הוצאת שער השמים תשנ"ו, מעין השני נהר נג עמ' צא: "ואפילו בזמן הזה שאין בית המקדש קיים, חייב כל בר ישראל ליתן אותם לעניים שתורתם אומנותם"; הרב דוד זכות, זכר דוד, מאמר שלישי פרק קב, עמ' תשמו: "ויבחרו ליתן אותו לבעלי תורה". אחרונים נוספים כתבו שיש לתת את הכסף למוסדות תורה ולתלמידי חכמים, מבלי להזכיר אפשרויות נוספות שהובאו ע"י הפוסקים: עניים, בנין א"י וירושלים. ראה: הרב חיים דוד הלוי, מקור חיים השלם, חלק ד עמ' 344; הרב צבי כהן, פורים וחודש אדר, עמ' עו כותב שנותנים לעניים בני תורה.

[46] וראה עוד בענין החזקת לומדי תורה: הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר חלק ז - יו"ד סימן יז.

[47] ראה: הרב משה גנץ, "מחצית השקל לשעה ולדורות", קבעוני לדורות - מאמרים לחודש אדר, עמ' 53-60.

החורבן. כך הסביר הראי"ה קוק, מדבר שור, עמ' קכח – קכט (מאורות הראיה - חנוכה ארבע פרשיות ופורים, עמ' קמג – קמד):

> ענין השקלים כפי מה שאנו רואים הוא לאחד את כל עדת בני ישראל בין בעניני העבודה להשי"ת **בין בצרכי הכלל החומריים,** שהרי התמידים באים משקלים, ומשירי הלשכה באים חומות העיר ומגדלותיה. ...להורות ולקבע כי יסוד המבוקש מכל עבודת ה' הפרטית שבישראל **הוא הצלחת הכלל**. ודרך זה נקבע בישראל לעד, **עד שאפילו בגלות שאין לנו בית מקדש, וארץ ישראל, וקרבנות המאחדים אותנו בפועל, מכל מקום כח האחדות תמיד חופף על ישראל במה שקדושת כל המצוות ועבודת השי"ת שישראל עושין עיקר פעולתן הוא להצמיח מזה צדקה ותהילה אל הכלל.**[48]

נראה אם כן שמנהג זכר למחצית השקל בו ניתנת התרומה לצרכי הכלל - לבנין הארץ, ולבניינה של ירושלים, הוא היישום הקרוב ביותר שניתן לעשות זכר למה שהיה נהוג בזמן המקדש.[49]

אמנם גם בהחזקת עניים, תמיכה בלומדי תורה, ותרומה לישיבות ובמוסדות תורה בארץ ישראל, יש משום חיזוקה ובנינה של ארץ ישראל. אך דברי הפוסקים המייעדים את מעות זכר למחצית השקל למטרות אילו, לא מכוונים לעניים, ללומדי תורה ולישיבות בארץ ישראל דוקא. הם רואים בהנהגה זו דרך נוספת לקיים מצות צדקה מלבד המעות הניתנים לעניים בפורים. קריאתם ליתן את מעות מחצית השקל לעניים, ללומדי תורה ולישיבות נוהגת גם בחו"ל, והיא איננה ייחודית דוקא לארץ ישראל.

מהמקורות שציינו לעיל, נראה שביטוי ישיר וממוקד יותר, להיות נתינת מטבע זכר למחצית השקל, שתזכיר את שהיה במקדש, יהיה אם ננהג כמו שנהגו בעבר, סיוע לעולים לארץ, לבנין הארץ, לבנינה של ירושלים, לעניים, לתלמידי חכמים ולמוסדות תורה בארץ ישראל, דוקא כחלק מבנינה ויישובה של הארץ. את מצות מתנות לאביונים הנוהגת בפורים יש לתת לעניי כל מקום ומקום בעולם, אך את הנהגת נתינת המעות זכר למחצית שקל יש לקיים תוך הדגשת היות המעות ניתנות לבנין הארץ וירושלים.

נוסיף עוד, שבזמננו גם הוקמה מסגרת שמייעדת את תרומות "זכר למחצית השקל", לעניני המקדש. "מכון המקדש" בירושלים העוסק בעניני המקדש- בירור וליבון ההלכות, הכנת כלים ובגדים, הנפיק מטבע מכסף טהור שמשקלו עשרה גרא (9 גרם), עליו נכתב בצדו האחד: "זכר למצות מחצית השקל ה'תשס"ג, שנת ל"ו לשחרור העיר, לגאולת ירושלים הקדושה". בצדו האחר הוטבע צורתו של ארון הברית ועליו הכרובים. בשנת תשס"ג יועדו התרומות למבצע **"בגדי כהונה"** - אריגת בגדים לכהנים. בפרסום לדבר הודגש שהמטבע והתרומה הם כספי חולין. תרומה זו היא הכנה ממשית לבנין המקדש שיבנה בהרה בימינו.

---

[48] ראה עוד: הראי"ה קוק, מדבר שור, הדרוש החמישה עשר- לפרשת שקלים, עמ' קכז-קלו, והדרוש השלושה ושלושים – עוד דרוש לפרשת שקלים, עמ' רצח- שיא; מאורות הראיה - חנוכה ארבע פרשיות ופורים, עמ' קלה-קסז.

[49] בעבר, עד קום המדינה, זכות ההשתייכות להסתדרות הציונית היתה נתונה לכל יהודי בעולם המקבל את התוכנית הציונית ושוקל את השקל (מעין מס שנתי). השקל היה שטר ובו צילום של מטבע עתיקה. היה זה תעודה על תשלום המס. כל מדינה שבה יהודים היתה זוכה לייצוג בקונגרס הציוני בהתאם למספר שוקלי השקל. מענין אם כן, שגם כאן התרומה וההשתתפות בבנין הארץ נקראה: שקל, על אף שבאותם שנים אין מטבע שכזו. רבנים קראו לציבור להשתתף ולתרום את השקל הציוני. כך קרא הראי"ה קוק, בשנת תרפ"א, (מאמרי הראיה עמ' 481): "הנני קורא בקול: לו עמי שומע לי לא ישאר אף יהודי אחד שלא ישקול את השקל הציוני ודוקא ע"י המזרחי". ראה עוד: על סף הקונגרס- קובץ מאמרים על השקל והבחירות לקונגרס הציוני העשרים (עורך: הרב א' נייפלד), אייר תרצ"ז, 37 עמ'. בחוברת דברים מאת הרבנים: הרצוג, עמיאל, עוזיאל, מימון, ברלין, ועוד.